

ДО 20-річчя НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

*Олег Бажан, Олександр Лошицький**
(Київ)

Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР

У статті на основі маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України досліджується реакція керівників КДБ УРСР на створення Народного руху України. Автори стверджують, що застосування силовими структурами адміністративного впливу для залякування політичних опонентів КПУ у другій половині 1980-х рр. не зупинило процесів формування багатопартійності в Україні.

Ключові слова: органи держбезпеки, Народний рух України, перебудова, антирадянська діяльність, Українська Гельсінська спілка.

В умовах поглиблення тотальної соціально-політичної, економічної та ідеологічної кризи у другій половині 1980-х рр. та розгортання у суспільстві демократичних процесів у ході горбачовської «перебудови» для партійно-державного керів-

* *Бажан О.Г.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; *Лошицький О.А.* – завідувач відділу Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ництва СРСР ставала дедалі очевиднішою необхідність перегляду тактики й стратегії боротьби з опозиційним рухом. Усталені методи придушення опозиції на тлі перебудовчих гасел демократії та гласності кидали тінь на імідж Радянського Союзу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволити існування «неформальних груп» та організацій різноманітних політичних і релігійних напрямків.

З урахуванням нових реалій діяв і Комітет держбезпеки УРСР. Починаючи з 1987 р. республіканський КДБ спільно з прокуратурою та міліцією здійснював комплекс профілактичних й оперативних заходів стосовно осіб, засуджених за ст. 62 (антирадянська агітація та пропаганда) і ст. 187 (наклеп на радянський державний та суспільний лад) КК УРСР. При цьому основна увага правоохоронних органів приділялася доведенню «помилковості» поглядів громадян, покарання за антирадянську діяльність, схилянню їх до подачі письмових заяв на ім'я Президії Верховної Ради СРСР про помилування і недопущення надалі ворожих і протиправних дій. У результаті проведеної роботи з 72 особами (зі 109) раніше засуджених за ст. 62 та 187 КК УРСР на території республіки, працівникам правоохоронних органів на кінець березня 1987 р. вдалося «переконати» 48 чол. написати покаянні заяви. В їх числі 31 (з 52) відбували покарання за антирадянську агітацію та пропаганду та 17 (з 57) — за наклеп на радянський державний і суспільний лад.

Водночас усі, звільнені з місць позбавлення волі (на підставі указів Президії Верховної Ради СРСР, станом на 20 березня 1987 р. таких налічувалося 36 чол.) були взяті під оперативний контроль. Подібний захід голова КДБ УРСР С. Муха у листі ЦК КПУ від 21 березня 1987 р. обґрунтовував тим, що більшість дисидентів, які повернулися з виправно-трудових таборів, своїх поглядів змінювати не збираються, дострокове звільнення від покарання схильні розцінювати як вимушену поступку влади, здійснену під «тиском Захо-

ду». С. Муха звертав увагу першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на той факт, що багато колишніх політв'язнів

«намагаються постати перед зв'язками як "невинно постраждали", нібито, за написання та розповсюдження критичних матеріалів про негативні явища у громадському житті, розвитку української мови, культури та літератури. Тому вони вживають заходів з оскарження винесених судами вироків в їх кримінальних справах із вимогою повної реабілітації. Дехто вважає, що така кампанія з перегляду справ дозволить їм серйозно скомпromетувати перед громадськістю органи КДБ»¹.

Занепокоєння керівництва радянських спецслужб викликала поведінка «одного з активних українських націоналістів» В. Чорновола, який у приймальній КДБ СРСР у Москві висунув вимогу про реабілітацію політв'язнів, наданні дозволу публікуватися під власним прізвищем, поінформував співробітників відомства про наміри розгорнути рух за легалізацію Української греко-католицької церкви. Інший правозахисник, у минулому науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, Є. Пронюк не приховував намірів створити громадську організацію на взірець партії зелених у ФРН, яка матиме друкований орган, проводитиме зібрання й делегуватиме своїх людей у місцеві ради.

Відстежуючи настрої у середовищі націоналістично налаштованих осіб, які притягувалися до кримінальної відповідальності протягом 1972–1983 рр. (за статистичними даними, їх нараховувалось 38 чол.), керівництво КДБ УРСР зробило висновок, що на тлі гасел демократизації та гласності вчорашні політв'язні намагатимуться посилити націоналістичну діяльність, використовуючи легальні можливості самодіяльних організацій, товариств з охорони пам'яток культури, захисту екологічного середовища тощо.

Поряд із традиційним арсеналом засобів впливу на опозицію, КДБ УРСР не вважав за необхідне перешкоджати виїз-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 3, арк. 83.

ду за кордон у приватних справах чи на постійне проживання осіб, які відбули покарання за антирадянську діяльність². Крім того, передбачалося організувати у пресі виступи авторитетних представників інтелігенції О. Гончара, Б. Олійника, В. Русанівського та ін. з

«принциповою оцінкою негативних проявів, допущених в 70-ті роки рядом осіб, які скотилися на позиції нелегальної антирадянської діяльності, підтримували злочинні зв'язки із зарубіжними підпривними центрами та понесли за це заслужене покарання»³.

Паралельно із заходами, спрямованими на обмеження дій осіб, раніше репресованих за антирадянську діяльність, КДБ УРСР проявляв підвищений інтерес до так званих неформальних об'єднань, які почали активно виникати серед різних категорій громадян на основі спільних інтересів та захоплень. В інформаційному повідомленні «Про негативні процеси, що відбуваються в окремих неформальних об'єднаннях», датованому 20 червня 1987 р., новий голова КДБ УРСР М. Голушко звертав увагу ЦК КПУ на спроби проникнення «вороже налаштованого елемента» у середовище «неформалів» із метою використання таких об'єднань для проведення антирадянської діяльності з легальних позицій⁴. Особливе занепокоєння спецслужб та першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького викликали наміри киян В. Набоки та В. Галанського сформуванню угруповання націоналістичної направленості під назвою «Український культурологічний клуб»⁵, послідовна робота Є. Сверстюка, І. Світличного зі створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, видання та розповсюдження В. Чорноволом і його соратниками позацензурного журналу «Український вісник»⁶.

Виробленню заходів щодо «запобігання негативним проявам» в УРСР із використанням нових форм та методів, які

² ГДА СБ України, ф.16, оп. 14 (1990 р.), пор. 3, арк. 85.

³ Там само, арк. 88.

⁴ Там само, арк. 202.

⁵ Там само, арк. 216–217.

⁶ Там само, пор. 4, арк. 158.

б відповідали «атмосфері демократизації та розширення гласності», було присвячене спеціальне засідання політбюро ЦК КПУ у жовтні 1987 р. Поряд із посиленням боротьби з націоналістичними проявами, применшенням еміграційних настроїв партійний ареопаг рекомендував першим секретарям обласних комітетів «глибше аналізувати морально-політичну ситуацію у трудових колективах, навчальних закладах за місцем проживання; підвищувати ефективність виховної роботи та використання засобів масової інформації; виявляти політичну пильність, займати наступальну позицію при локалізації негативних проявів, діяти продумано і гнучко з урахуванням ситуації, що складається; не уникати гострих кутів; давати рішучу відсіч наклепникам та демагогам; своєчасно інформувати ідеологічний актив, озброювати його навичками виховної роботи в умовах демократизації та гласності»⁷.

Органи КДБ УРСР продовжували ретельно відстежували діяльність лідерів самодіяльних формувань різної спрямованості, зокрема «Спадщина», «Громада», Народний союз сприяння перебудові (м. Київ), «Товариство друзів Лева» (м. Львів), Народний союз сприяння перебудові (м. Одеса), «Апрель» (м. Харків), Сумський комітет захисту демократизації (м. Суми), «Добра воля» (м. Ялта) та ін., які намагалися створити єдину громадську структуру, подібну народним фронтам в Естонії, Литві та Латвії.

Спроби консолідації дій різноманітних львівських самодіяльних груп та організацій органи КДБ зафіксували на початку липня 1988 р. Колишні політв'язні В. Чорновіл, М. Горинь, М. Скочок та ін. вживали конкретних заходів щодо створення у Львові Демократичного фронту підтримки перебудови (ДФПП) як «федерації різноманітних самодіяльних формувань», в яку мали ввійти Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів, Комітет захисту Української католицької церкви, «Товариство друзів Лева» та інші існуючі неформальні організації міста. За задумом В. Чорновола та

⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 13, пор. 3 (1989 р.), арк. 1–2.

М. Гориня, ДФПП мав стати прообразом «української національно-демократичної партії», провідна роль в якій відводилась Українській Гельсінській спілці та її друкованому органу «Український вісник».

Діям «неформалів», спрямованим на згуртування однодумців, КДБ УРСР протиставив «заходи з документування здійснюваних ними антигромадських проявів, внесення розбіжностей у середовище екстремістів, компрометацію їх на побутовій та іншій основі»⁸.

Оперативно й докладно КДБ УРСР поінформував ЦК КПУ про дискусію у середовищі творчої та наукової інтелігенції навколо ідеї створення Народного фронту України, яка обговорювалася наприкінці жовтня 1988 р. Активна робота над проектом його програми (на першу декаду листопада 1988 р., за оперативними даними радянських спецслужб, розроблялися декілька відмінних один від одного проектів програми майбутньої громадської організації) спонукала органи КДБ УРСР «вживати необхідних заходів для своєчасного надання процесам, що відбуваються, позитивної спрямованості». Так, у «Довідці про деякі активні самодіяльні громадські об'єднання, що діють у Києві» 5-те управління КДБ УРСР звертало увагу вищого політичного керівництва республіки на Народний союз сприяння перебудові, що налічував близько 100 осіб. Автори конфіденційного документа стверджували, що

«негативних дій зі сторони учасників “союзу” не помічено. Ініціатори створення “НССП” перебувають на правильних ідеологічних позиціях і їх діяльність має у цілому позитивну направленість». У зв'язку з цим КДБ УРСР вважав за потрібне «посприяти в реєстрації об'єднання та наданні необхідної допомоги (методичне керівництво, виділення приміщення)»⁹.

Разом з інформаційним донесенням «Про задуми створення “Українського народного фронту”» від 9 листопада 1988 р. голова КДБ УРСР М. Голушко надіслав ЦК КПУ один з отриманих оперативним шляхом проектів організації, запевнив-

⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 13, пор. 3 (1989 р.), арк. 133.

⁹ Там само, оп. 14 (1990 р.), пор. 9, арк. 100.

ши першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького, що

«органами КДБ здійснюється контроль за ситуацією, викриття справжніх задумів організаторів створення “фронту”, недопущення екстремістських, націоналістичних дій з їх сторони, припинення спроб проникнення у самодіяльні громадські організації, що орієнтуються на створення “фронту”, вороже налаштованих осіб, у минулому засуджених за здійснення державних злочинів»¹⁰.

Поглиблення політизації українського соціуму, сприятлива атмосфера для просування ідеї Руху всерйоз непокоїла правоохоронні органи республіки. У доповідній записці на адресу президії Верховної Ради УРСР прокурор УРСР П. Осипенко, голова КДБ УРСР М. Голушко, міністри внутрішніх справ І. Гладуш та юстиції В. Зайчук просили законодавчий орган за допомогою місцевих рад реально вплинути на керівників підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, вимагаючи від них дотримання громадського порядку в колективах із метою «недопущення пропагандистської та організаційної роботи по створенню осередків НРУ». Очільники силових відомств рекомендували керівництву Верховної Ради УРСР звернутися до президії Верховного Ради СРСР із проханням щодо прискорення ухвалення загальносоюзного закону про добровільні громадські організації, в якому чітко мав бути прописаний єдиний порядок реєстрації самодіяльних організацій, їх статутів та програм, що дозволить правоохоронним органам створити в разі потреби певний заслін «екстремістським устремлінням ініціаторів створення розгалуженої мережі цього руху на місцях», запобігши можливих незаконних та антигромадських дій і вчинків громадян¹¹.

У липні–серпні 1989 р. республікою прокотилася хвиля шахтарських страйків, яка охопила 203 із 286 шахт із загальною кількістю страйкуючих понад 120 тис. осіб¹² Органи

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), пор. 9, арк. 15–16.

¹¹ Там само, оп. 19 (1993 р.), пор. 5, арк. 30–33.

¹² Там само, пор. 2, арк. 199.

КДБ УРСР прагнули будь-що створити штучний заслін спробам представників неформальних організацій, у тому числі і НРУ, проникнути у страйковий рух. Так, завдяки підготовленій УКДБ у Львівській області інформації, доведеній безпосередньо до лідерів страйкового комітету, про спроби членів УГС, НРУ спровокувати антигромадські прояви, «шахтарі засудили екстремістські їх наміри і висловилися проти надання страйку політичного забарвлення»¹³.

Водночас загострення політичної ситуації, викликане широкомасштабним страйком шахтарів, засвідчило необхідність подальшого вдосконалення форм і методів «чекістської роботи». Перед спецслужбами постали нагальні питання забезпечення власної безпеки, конспірації в роботі з агентурою і довіреними особами, подальшого зміцнення зв'язків з трудовими колективами, випереджаючого інформування партійних органів, пошуку діалогу з лідерами неформальних об'єднань. У серпні 1989 р. під час засідання колегії КДБ УРСР зверталася увага на те, що в окремих підрозділах

«простежуються елементи розгубленості, нерішучості в діях керівного й оперативного складу, які зводяться в основному до накопичення інформації, що потребує в ряді випадків негайної реакції».

З іншого боку, тональність документів, підготовлених спецслужбами у зазначений період, переконувала у спробі інспекції та колегії КДБ УРСР переосмислити політичні процеси, спостерігалось прагнення неупереджено «поставити діагноз» розбурканому горбачовського «перебудовою» радянському суспільству. Так, у доповідній записці інспекції КДБ УРСР «Про особливості громадсько-політичної та оперативної ситуації і завдання органів КДБ республіки у сучасних умовах» підкреслювалося:

«У цілому страйки продемонстрували зростання громадянської свідомості шахтарів, їх небажання миритися з існуючою системою придушення особистості адміністративно-бюрократичним апаратом».

¹³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 7, арк. 105.

За умов, що склалися наприкінці літа 1989 р., колегія КДБ закликала особовий склад

«активно вчитися працювати по-новому, напрацьовувати сучасні концепції організації боротьби з націоналістично та екстремістські налаштованими особами: ширше залучати гласні форми чекістської роботи, уміло поєднувати оперативні та політичні методи боротьби, оперативно застосовувати гласні й негласні форми профілактичного впливу на політично незрілих правопорушників».

Усього в 1989 р. за сприяння КДБ УРСР було порушено 28 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності притягнуто 1125 осіб, у тому числі 15 організаторів і 94 активних учасників несанкціонованих зібрань.

Після проведення установчого з'їзду НРУ у вересні 1989 р. КДБ УРСР поставив за мету пригасити інтерес та участь співробітників Академії наук УРСР у його діяльності (до складу керівних органів організації було обрано 9 відомих учених, серед яких академіки В. Лішко, О. Скороход, члени-кореспонденти П. Кислий, Д. Гродзинський, В. Долін)¹⁴.

Як показала практика, задіяний арсенал впливу виявився неефективним в умовах наростаючої хвилі політичного та національно-культурного піднесення в республіці. Прокурор УРСР М. Потебенько, міністри внутрішніх справ І. Гладуш та юстиції В. Зайчук, голова КДБ М. Голушко, голова Верховного Суду О. Якименко в листі до ЦК КПУ, Ради Міністрів і Верховної Ради УРСР від 20 лютого 1990 р. запропонували

«ввести в УРСР до 1 липня мораторій на будь-які політичні акції, направлені на дестабілізацію обстановки на національному та релігійному рівні; у всіх трудових колективах, навчальних закладах створити групи з числа передових робітників, колгоспників для протидії екстремістам»¹⁵.

Наприкінці літа 1990 р. новий міністр внутрішніх справ УРСР А. Василишин спільно із головою КДБ УРСР М. Голушком із метою позбавити НРУ та інші громадські організації

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 6, арк. 213–215.

¹⁵ Там само, пор. 7, арк. 96–98.

підтримки з боку української діаспори запропонували розглянути у Верховній Раді проект закону «Про громадські організації та політичні партії в УРСР» через призму правового регулювання фінансової й технічної допомоги, отримуваної від іноземних держав, фондів, приватних осіб¹⁶. Характерно, що ані створення відповідної нормативної бази, спрямованої на звуження діяльності неформальних груп і організацій, ані застосування силовими структурами різноманітних заходів адміністративного впливу для залякування політичних опонентів КПУ не зупинили процесів формування багатопартійності та не убезпечили радянський режим від краху.

Олег Бажан, Александр Лошицкий. Народный рух Украины в интерпретации Комитета госбезопасности УССР

В статье на основе малоизвестных документов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины исследуется реакция руководителей КГБ УССР на создание Народного руха Украины. Авторы утверждают, что использование силовыми структурами административного влияния для запугивания политических оппонентов КПУ во второй половине 1980-х гг. не остановило процессов формирования многопартийности в Украине.

Ключевые слова: органы госбезопасности, Народный рух Украины, перестройка, антисоветская деятельность, Украинская Хельсинкская группа.

Oleg Bazhan, Oleksandr Loshytskyi. People's Movement of Ukraine in the Ukrainian KGB interpretation.

Based on the unknown documents of Branch state archive of Security service of Ukraine the reaction of KGB leaders of Soviet Ukraine on the creation of People's Movement of Ukraine is investigated. The authors state the usage of administrative pressure by state security service that aimed to intimidate political opponents of Communist Party of Ukraine during second half of 1980th, had no influence on the process of forming multiparty system in Ukraine.

Key words: state security service, People's Movement of Ukraine, perestroika, anti-Soviet activity, Ukrainian Helsinki Group.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 19 (1993 р.), пор. 8, арк. 160–166.